
«ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼ» ԹԵՐԹԸ
(1919–1922 թթ.)

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Զվյուռնահայ «Արևելյան մամուլը» հաջորդել է «Դաշինք» թերթին՝ 1919 թ. վերստանալով Մամուրյան-հոր վաղեմի հրատարակության անունը և լույս տեսնելով որդու՝ Հրանտ Մամուրյանի խմբագրությամբ: Պետք է կարծել, որ «Դաշինքը» վերանվանվել է «Արևելյան մամուլ» 1915–1919 թթ. միջև, իսկ թե այս ժամանակահատվածում արդյոք կանոնավորապես է հրատարակվել (որ գրեթե անհավանական է թվում) կամ ինչ պարբերականությամբ, չենք կարող ասել փաստական տվյալներ չունենալու պատճառով: 1915 թ. նոյեմբերին և 1916թ. հոկտեմբերին մասնակի տեղահանության ենթարկված զվյուռնահայերը¹ հազիվ թե կարողանային որևէ թերթ հրատարակել և կամ էլ հրատարակվելուց հետո՝ կանոնավորապես: Հայաստանի Ազգային գրադարանում պահպանվել են այդ թերթի միայն 1920–1922 թթ. հավաքածուները:

Ինչպես «Դաշինքը», «Արևելյան մամուլը» ևս չլինելով ռամկավարների պաշտոնական հրատարակությունը, հետևել է նրանց գաղափարախոսությանը: Թերթը ողջունեց Կ. Պոլսում կայացած ռամկավարների (Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության) Գ ընդհանուր պատգամավորական ժողովի որոշումը, ըստ որի, այդ կուսակցությունը միանալու էր Ազգային ազատական և Ժողովրդական կուսակցությունների հետ, ուստի այդ նպատակով ընտրել էր լիազորներ (1920, 17 դկտ.)²: Ռամկավարների հանդեպ իր համակրանքը «Արևելյան մամուլը» հիմնավորում էր նրանով, որ նրանց կուսակցությունը չի ծառայում հեղափոխական-դավադրական նպատակի, որ աղետաբեր կլիներ ազգային կյանքի համար:

¹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, թղթ. 8, վավ. 213, 218:

² Իրականում, սակայն, 1921 թ. հոկտեմբերին միավորվեցին Հայ սահմանադրական ռամկավար և Վերակազմյալ հնչակյան («Ազատական») կուսակցությունները, հոկտեմբերի 25-ին Կ. Պոլսում հայտարարվեց Ռամկավար ազատական կուսակցության (ՌԱԿ) ստեղծման մասին (տե՛ս Վ. Ղ ա գ ա ր յ ա ն. Ռամկավար ազատական կուսակցություն. ուղեցույց և համառոտ պատմություն, Երևան, 1991, էջ 82):

«Արևելյան մամուլի» հիշյալ ռամկավարական համակրանքը ՀԲԸՄ նկատմամբ շարունակվեց մինչև թերթի պատմության ավարտը՝ դրան նախորդող Հայկական հարցի բոլոր զարգացումներում: Այդպիսիք էին հուլիս քննադատական, անգամ ժխտական վերաբերմունքը Հայաստանի առաջին հանրապետության, ինչպես և Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ, ակնկալիքները Սևրի դաշնագրի իրականացման նկատմամբ, հուսախաբությունները արևմտյան տերություններից՝ Հայկական հարցը լուծելու նրանց քաղաքականության անսպասելի շրջադարձի պայմաններում, երբ սրանք, և առաջիններից մեկը՝ Բոտալիան ու Ֆրանսիան³, բանակցություններ սկսեցին քեմալականների հետ՝ յուրաքանչյուրը սեփական շահերը հետամտող մղումներով: 1922 թ. «Արևելյան մամուլի» հուստ վերջին հանգրվանը շարունակում էր մնալ Անգլիան, որը դեռևս չէր զլանում խոստումներ տալ Փարիզի հայկական պատվիրակությանը՝ հակառակ Հայկական հարցից հրաժարվելու իր ակնհայտ քաղաքականության: «Արևելյան մամուլը» համոզված էր, որ հայ իրականության մեջ ասելիք ունեն միայն ռամկավարները և Հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ վկայակոչելով դրանց ծրագրերի նույնությունը և ուրեմն, միավորվելու անհրաժեշտությունը: Հ. Մամուրյանը այս և էլի մի քանի հարցերում կանխում էր ռամկավարների մտադրությունները: Անհանդուրժելի համարելով «Արևելյան մամուլի» ինքնուրույն, ռամկավարներից տարբերվող որոշ հայացքների առկայությունը, Կահիրեի մի շաբաթաթերթում հանդես էր եկել ռամկավարների դեկավարներից մեկը Լ. Մկրտիչյանը, իր անհամաձայնությունը հայտնելով թերթի մի խմբագրականին: Իր հերթին, «Ես»-ը (Հ. Մամուրյանի ծածկանունը) գրում էր, որ իր թերթը դեռևս Չմյուռնիայում «ռամկավար կուսակցություն չեղած» հետևել է ռամկավարության սկզբունքներին՝ կուսակցությանը շատ ավելի մեծ ծառայություններ մատուցելով, քան դրա որևէ պարբերական օրգան: Սրանով հանդերձ, և կարելի է կարծել՝ ցանկանալով ընդգծել իր անկախությունը, «Ես»-ը հայտնում էր, թե ««Արևելյան մամուլը» ռամկավար կուսակցության հետ որևէ պաշտոնական կամ կիսապաշտոն առնչություն մը ունեցած չէ» (1921, 20 օգ.): Ռամկավար հրատարակությունների հետ միաժամանակ Հ. Մամուրյանի թերթն առաջիններից էր, որ տազնապ հնչեցրեց Հայկական հարցի լուծումից տերությունների հրաժարվելու քաղաքական դրսևորումների առթիվ: Թերթը չէր թաքցնում իր հիասթափությունները հատկապես Բոտալիայից ու Ֆրանսիայից, որոնք Թուրքիայի հանդեպ իրենց փոխըմբռնման քաղաքականությունը սկսեցին Սևրի դաշնագրի հանդեպ՝ նոր, բացասական վերաբերմունքի հիմնավորումներ

³ Տե՛ս Ռ. Մ ա հ ա կ յ ա ն. Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Գիլիկիան, 1919–1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 269:

րով: Համաձայնության երկրների դաշինքը Թուրքիայի հանդեպ քաղաքականության հարցերում շոշափելի ճեղքեր էր սովել դեռևս 1918 թ., Մուդրոսի զինադադարից կարճ ժամանակ անց, որի հիմքում ընկած էին նախ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի տնտեսական և քաղաքական շահերի բախումը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, քեմալականների և սուլթանական կառավարության միջև⁴, մյուս կողմից՝ Բուլղարիայի և Անգլիայի միջև հակասությունները, որոնք ի հայտ եկան Թուրքիայի հանդեպ նրանց վերաբերմունքի կտրուկ փոփոխությունների պայմաններում: Իրենց կարևոր նշանակությունն ունեցան նաև 1919–1920 թթ. ընթացքում միլլի շարժման՝ քաղաքական գործունի վերածվելը և թուրք-խորհրդային մերձեցումները, որպիսիք խորին տագնապ էին պատճառում երեկվա բոլոր դաշնակիցներին և զուտ երևութական դարձնում Թուրքիան բաժանելու վերաբերյալ կոալիցիայի երբեմնի մտադրությունների իրականացման ամեն մի հնարավորություն: 1920 թ. վերջերին արդեն ակնհայտ դարձած այս տեղաշարժերը մեծ անհանգստությամբ գնահատվեցին «Արևելյան մամուլի» էջերում: Թերթը Ֆրանսիայի շրջադարձն արձանագրելիս վկայակոչում էր ֆրանսիական քաղաքական գործիչ Ֆրանկլին Բույոնին, որի կարծիքով, Սերի դաշնագիրը պաշտպանելը կնշանակեր մերձեցնել Քեմալին և Ռուսաստանը, ուստի և հարկ է քեմալականների հետ մտնել բանակցային հարաբերությունների մեջ ու համաձայնության հող նախապատրաստել (1920, 11 դկտ.):

Ինչ-որ տեղ Ֆրանսիայի նոր դիրքորոշումը թերթին մղում էր սթափ գնահատանքի Ազգերի լիգայի աշխարհաքաղաքական առաջնահերթությունները ճիշտ գնահատելու իմաստով: Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի հեռապատկերին դեռևս կապված ռամկավարների և նրանց համակիր գործիչների համար առավել ընդունելին, զոնե ճանաչողության տեսակետից, մնում էր Անգլիան: Վերջինս, մի կողմից, արդեն թաղել էր Թուրքիան տրոհելու իր երբեմնի ձգտումների վերջին նշույլները՝ փորձելով համաձայնություն պահպանել սուլթանական կառավարության հետ, բայց և արդեն հաշվի առնելով քեմալական գործունի աճող ազդեցությունը, և մյուս կողմից, շարունակում էր դրսևորել իր երեսպաշտ կեցվածքը հույներին խոստանալով ընդամենը բարոյական գորակցություն: 1921 թ. թերթը գրում էր, որ Ազգերի լիգան Ժնևի համաժողովում զլացել է իր օգնությունը Հայաստանին և «մարդասպան տերության հետ մտել է սակարկության մեջ», բայց դեռևս հակված էր խաբվելու համաժողովում անգլիական պատվիրակ լորդ Սեսիլի այն սնամեջ հայտարարությունից, թե, իբր, Ազգերի լիգան «իր բարոյա-

⁴ Տե՛ս Բ.Տ եր ո ն ն. Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև. – ՊԲՀ, 2001, - 1, էջ 30–31:

կան նշանակությունը պիտի ստանա Հայաստանի հարցը լուծելով» (1920, 14դկտ.): Այս նույն ժամանակներում Ժնևի համաժողովի առավել իրատեսական բնութագիրն էր տալիս Հ. Մամուրյանը, երբ փաստում էր աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններն Արևմուտքում, նշելով, որ միջպետական հարաբերությունների մեջ ամրագրվել է զինաթափությունից հրաժարվելու և սպառազինությունների նպաստակալին քաղաքականության որդեգրումը: Միաժամանակ, «Չուտ քաղաքական կուսակցությանց դերը» խմբագրականում (նույն տեղում) Հ. Մամուրյանը դեռևս հույսեր էր կապում իրենց դիվանագիտական գործողություններով Սևրի դաշնագրից սառչող Եվրոպայի հետ և այս հիման վրա կողմ էր Փարիզի ազգային պատվիրակության գորացմանը՝ արևմտահայության անջատ դատը պաշտպանելու համար: Ժամանակաշրջանն ինքնին անորոշ ու տարտամ էր թվում Հ. Մամուրյանին՝ հատկապես 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբներին՝ հստակ եզրակացությունների հանգելու համար:

Միջազգային քաղաքականության հակասականությունը, որ բխում էր տերությունների երեկվա դաշինքի փլուզումներից, Հ. Մամուրյանին մղում էր ցանկալին իրականություն ներկայացնող կարծիքների: 1921թ. Լոնդոնում գումարվելիք տերությունների համաժողովից նա ակնկալում էր Սևրի դաշնագրով և Վիլսոնի սահմանագծումներով կազմվելիք Հայաստանին տրված իրավունքները վերահաստատելու ուրողումներ (1921, 2փետ.): Հ. Մամուրյանը, ի դեպ, չհապաղեց խիստ քննադատելու Փարիզի հայկական պատվիրակության մաս կազմող Ա. Ահարոնյանին՝ պնդելով, որ նա իրավունք չունի մասնակցելու Լոնդոնի վեհաժողովին, քանի որ ոչ մի պետություն չի ներկայացնում: Նա փաստում էր, որ Ահարոնյանի կուսակցությունն ու կառավարությունն էր, որ ստորագրել էր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, հետևաբար և դրանց ներկայացուցիչը չի կարող առաջ քաշել Սևրի դաշնագրի իրականացման հարցը:

«Արևելյան մամուլը» 1922 թ. սկզբներին դեռևս հավատում էր Անգլիայի հակաթուրքական, ավելի շուտ՝ հակաքեմալական կեցվածքին չնկատելով, որ այդ երկիրն իր քաղաքական շահախնդրություններն առնչում է Կ. Պոլսի կառավարությանը՝ ի հակակշիռ Անկարայի: Այս է պատճառը, որ 1921–1922 թթ. Արևմուտքի դեմ թերթի ելույթները մեծ մասամբ ուղղված են դեպի ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները:

«Արևելյան մամուլում» թեև ցածր, բայց և լսելի են հայկական ավանդական դյուրահավատության նոտաները Ֆրանսիայի կողմից իր նախապատերազմական դիրքին վերադառնալու, քեմալականների հետ կապերը խզելու հնարավորության վերաբերյալ: Թերթի մի հեղինակիենց այդպես էր պատկերացնում այն ուղին, որով ընթանալով և Կիլիկիան վերագրավելով, Ֆրանսիան պետք է սրբի իր ճակատի «մու-

րը, որ փակցվեցավ Պուլեոնի, Պրիանի, Կուրոյի կենսիսանձ մատնե-
րով» (1922, 17 մյս.):

«Արևելյան մամուլը» հանգամանալի քննության է առել հայ մամուլը
զբաղեցնող առանցքային խնդիրներից մեկը՝ Կիլիկիայի հայության
հարցը: Այս թեման թերթին հուզում էր ընդհուպ մինչև 1922 թ. աշո-
ւն զվյուռնահայ համայնքի վերջին օրերը, որովհետև Կիլիկիայի զար-
գացումները նախանշում էին և առաջին հերթին իրենց ողբերգական
լարվածությամբ Հայկական հարցի փակուղին: Ֆրանսիական քաղա-
քական ու իրավական նահանջը և ապա նրա ռազմական ուժերի հե-
ռացումը Կիլիկիայից, նշանակում էր եվրոպական քաղաքական օրա-
կարգում Հայկական հարցի սառեցման սկիզբ, Սերից տերությունների
հրաժարման գործնական քայլ, որ հուսահատության էր մատնելու հայ
ազգային քաղաքական կուսակցություններին, այդ թվում՝ ռամկավար-
ներին ու նրանց պաշտոնական, թե անպաշտոն հրատարակություննե-
րին: Ցեղասպանության ենթարկված ու ավերված Արևմտահայաստա-
նը վերստին հայաբնակ դարձնելու, ժողովրդին այնտեղ կենտրոնաց-
նելու ազգային հեռանկարը դառնում էր առավել անհրաժեշտ ու անը-
ջային՝ 1918-ի վերջերից և 1919-ի սկզբներից ի վեր Կիլիկիայում հա-
մախմբվելու փորձող հայության նոր արհավիրքներով, կոտորածներով
ու փոշիացմամբ: 1920 թ. վերջերին «Կիլիկյան լուրեր» խորագրի ներքո
«Արևելյան մամուլը» պարբերաբար տեղեկատվություն էր տալիս Կիլի-
կիայում թուրքերի հետ հայերի զինված ընդհարումների, տարածաշը-
ջանը թուրքերին հանձնելու հակամետ ֆրանսիական ռազմական իշ-
խանությունների գործողությունների, Կիլիկիայում քեմալականների
հարաձուռն բռնությունների և այլնի մասին: Թուրքական իշխանությու-
նները ֆրանսիացիների Մարաշը թողնելուց հետո, 1920 թ. սկզբին ու-
ժեղացրին ճնշումները նաև զեյթունցիների վրա՝ մեկուսացնելով նրանց
փոքրաքանակ ուժերը⁵: Քեմալական անհամեմատ ուժերի դեմ ութ ա-
միս հերոսաբար մարտնչող հաճրնցիները դատապարտված էին ող-
բերգական կործանման⁶:

1921 թ. ապրիլին «Կիլիկեցիներ» նկատում էր ֆրանսիացիների դա-
տապարտելի անտարբերությունը Ադանայի հայերի հանդեպ, երբ
նրանց քթի տակ թուրքական իշխանություններն ու ջարդարարները
ընդլայնում էին քաղաքը հայերից մաքրելու գործողությունները: Թեր-
թը հայտնում էր, որ ֆրանսիացիները պաշտոնապես իրազեկել են Ա-
դանան, Տարսուսը, Մերսինը, Այնթապը, Ուրֆան և Դյորթ Յոլը թողնելու
մասին: «Կիլիկյան արձագանքում» նշվում է, որ 1921 թ. հունիսին թուր-
քերը մտել են Ջեյթուն, իսկ զեյթունցիները թվով 1200 մարդ, քաշվել էին

⁵ Հ. Մ. Պ ո ղ ո ս յ ա ն. Ջեյթունի պատմությունը 1409–1921 թթ., Երևան, 1969, էջ 412:

⁶ Ռ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 207:

բնակավայրից և ապաստանել շրջակա լեռներում: Հաճրնից, Ամանոսից, Մարաշից ու Մսից հետո հերթը հասել էր Ջեյթունին և այս առթիվ թերթի «Կիլիկեցի» թղթակիցը օգնություն էր ակնկալում լեռներում մնացած և տակավին դիմադրող այդ բեկորները «կիլիկյան կեդրոն մը փոխադրելու համար» (1921, 22 հլս.):

Թերթը խորին անբավականությամբ է ներկայացնում ֆրանսիական զեներալ Դյուֆոյի այն հայտարարությունը, որ նա արել էր Կիլիկիայի տարբեր վայրերից Ադանա եկած հայ ներկայացուցիչներին, ըստ որի, իբր, գաղթելու պատճառ չկա, քանի որ իրենք մինչև 1922 թ. հունվարի 4-ը վերահսկելու են իրադրությունը: Նույն օրերին Կիլիկիան թուրքերին հանձնելու որոշումը լիովին արտահայտվեց ֆրանսիական զորահրամանատար Գուրոյի հայտարարություններում: Գուրոն «մեծ զորավար» էր հռչակում Քեմալին (ակներևաբար, սրան դեռևս հակակրող անգլիացիներին խոցելու համար) և հայտնում էր, թե նրա կառավարությունը խոստացել է կյանքի, ինչքի և ազատության երաշխիքներ Կիլիկիայի բոլոր բնակիչներին, ուստի պետք է նրան վստահել և մնալ տեղերում (նույն տեղում): Այս զեներալը, ի դեպ, մերժում էր առհասարակ հայերի հավակնությունները Կիլիկիայում: Ժամանակին նա առաջարկել էր Հայկական լեզեռնը վերակազմել Արևելյան լեզեռնի, որ կընդգրկեր Թուրքիայում բնակվող բոլոր ազգություններին⁷:

Այդուհետև թերթը հետևում էր Կիլիկիայից հայ բեկորների գաղթին. տեղի 120 հազարանոց հայ բնակչությունը գաղթել էր Հունաստան, ԱՄՆ, Եգիպտոս, Կ. Պոլիս, Ջոնսոնիա և այլուր (1922, 2 փետ.)⁸: Միայն Մերսինից Հունաստան էին տեղափոխվել 4000 հայ, հույն և սիրիացի փախստականներ, որոնցից 2400-ը հայեր: Հ. Մամուրյանը գրում էր, որ Հոնիականի վրա այսօր ապրում է 30 հազարից ավելի հայություն, որոնց մեջ նկատելի է կիլիկեցիների հոծ զանգվածը (1922, 9 փետ.): Ջոնսոնահայերին ևս «Արևելյան մամուլը» կոչ էր անում հոգատարությամբ շրջապատել գաղթականներին, նրանց աշխատանք տրամադրել, նշելով, որ պատվախնդիր կիլիկեցիք ամենից առաջ այդ են ցանկանում տեղի բնակչության վրա բեռ չդառնալու համար: Ամերիկյան Նպաստամատույցը, ի դեպ, սկսել էր իրականացնել իր ծրագիրը Ջոնսոնիայում՝ արհեստանոց հիմնելով որբերի և կիլիկեցի գաղթականների համար: Ջոնսոնահայությունը ևս ջանքեր չէր խնայում գաղթականներին ծածկի տակ տեղավորելու համար, տեղի քաղաքական ժողովից բացի, գործում էին նաև անհատները: Վաճառական Վ. Պա-

⁷Р. Г. Ованнисян. Международные отношения Республики Армения, 1918–1920 гг. Ереван, 2007, с. 322.

⁸1920 թ. սկզբներին՝ Մարաշի ջարդի նախօրեին, 120 հազար հայ ապրում էր միայն Ադանայի վիլայեթում, իսկ ամբողջ Կիլիկիայում նրանց թիվը հասնում էր 150 հազարի (տե՛ս Ռ. Մ ա հ ա կ յ ա ն. Ցեղասպանության պատմությունից, էջ 110–111):

լեռզյանը գաղթականներին էր տրամադրել իր ընդարձակ մթերանոցը, իսկ դրամատեր Զ. Պաքրճյանը ձեռնարկել էր տաղավարներ կառուցել՝ նույն նպատակներով: Բավական թվով կիլիկեցիներ օթևան գտան զմյուռնահայերի հատկացրած բնակարաններում (1921, 14 դեկտ.): Այստեղ ստեղծվել էր Գաղթականաց առաքման հանձնախումբ, որը նպաստում էր Զմյուռնիայից մեկնել ցանկացողներին:

Մթափ վերաբերմունք ունեին զմյուռնահայ համայնքը և նրա մտավորականությունը քաղաքում հունական բանակի ներկայության հանդեպ, որին համարում էին օսմանյան տիրապետությունից ազատվելու, Հայկական հարցի լուծման երաշխիք՝ այն բանից հետո, երբ 1919 թ. մայիսի 16-ին նշված բանակն ավհանվել էր Էզեյանի այդ նավահանգստում⁹: Հ. Մամուրյանի ոչ առանց հիմնավորված կարծիքի, հունական զրավումը ենթադրում էր Թուրքիան բաժան-բաժան անելուն ուղղված արևմտյան տերությունների ծրագրի իրականացման գործընթացի սկիզբ: Ավելին, հունական բանակը հենց կայսրության քրիստոնյաներին թվում էր երաշխիքն այն բանի, որ Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում կփշրվեն քեմալական հավակնությունները թուրքական տիրապետությունն այդտեղ վերականգնելու ուղղությամբ: Հունաստանի և հայության ձգտումների համերաշխության գաղափարով էր համակված նաև «Արևելյան մամուլի» տպագրած Ժնևի համալսարանի դասախոս Էվդոքիմո Դուրմուշի «Հայկական և հունական իրավունքները Արևելքի մեջ» վերնագրով հրապարակումը՝ ուղղված Ազգերի լիգայում ֆրանսիական պատվիրակ Վիվիանիին (1920, 24 դկտ.):

«Արևելյան մամուլը» տպագրեց Հունաստանի նախկին վարչապետ Վենիզելոսի հայտարարությունը՝ Արևելքում առանց Սևրի դաշնագրի խաղաղության անհնարինության մասին: Հունական անցուղարձերին, բանակին ու ռազմական գործիչներին թերթի հաճախակի անդրադարձները ևս ցույց են տալիս, որ Հ. Մամուրյանը Էզեյանի առափնյա տարածքներում և Թրակիայում հունական ներկայությունը համարում է վտանգված, ճիշտ այնպես, ինչպես կասկածով էր լցված ապագա Հայաստանի հարցում տերությունների բարի մտադրությունների նկատմամբ:

Հ. Մամուրյանն իր հիասթափությունն էր հայտնում Հունաստանը մեկուսացնող տերությունների քաղաքականությունից, որով նրանք թուրքերին էին հանձնում փոքրասիական հույն և հայ ազգաբնակչության ճակատագիրը՝ հանուն իրենց սեփական շահերի: Այս պայմաններում մնում էր միայն Հունաստանը, որը, փաստորեն, միայնակ էր մնացել Թուրքիայի հետ գոտեմարտում և որի դրական էլքի հետ էր կա-

⁹ Ռ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 472:

պում «Արևելյան մամուլը» տարածաշրջանի հայ և հույն բնակչության ապագան: Եվ թերթը տպագրում է այս երկու ազգերի համագործակցության թեմաներով նյութեր փորձելով լավատեսությամբ համակել ընթերցողին: «Հայերը բանակին մեջ» հոդվածում տեղեկություններ են տրվում այն մասին, որ Ռեդուստոյի շրջանում հայերը համալրում են հունական բանակի շարքերը: Հ. Մամուրյանը կարևորում էր Փոքր Ասիայում հույն–հայկական դաշինքը հիմնված փոխադարձ շահերի վրա: Թրակիայի հայերին գորակոչելու մասին հունական կառավարության որոշման առթիվ նա իր գոհունակությունն էր հայտնում այդ համագործակցության գործնական ընթացքի համար նկատելով, որ «հիմա Հունաստան կը բաղձա դաշնակից մը Ասիո մեջ չեզոքացնելու համար թուրանական ցեղերու արշավները» (1921, 8 օգ.): Ջյուռնալիստությունն իր զգալի աջակցությունն էր բերում քաղաքի հունական իշխանություններին հունական բանակի զինվորներին նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տալով: Ջյուռնալիստի հայ կանայք տեղի հելլենուհիների հետ միասին կազմակերպել էին «Զինվորին քույրը» հանձնախումբը, որը զինվորների համար դրամ, սպիտակեղեն և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ էր հայթայթում (1921, 7 օգ.): 1921 թ. վերջերին թուրքական լուրջ դիմակայության պայմաններում թերթի լավատեսությունը դառնում է շատ ավելի զուսպ, նրա լրատվության մեջ առանձնանում են քեմալականների կողմից վերահսկվող տարածքներում հայ բնակչության ծանր կացության վերաբերյալ տեղեկությունները: Թուրքական իշխանություններն ամերիկյան Նպաստամատույցին կտրականապես արգելել էին որևէ օգնություն ցույց տալ հույներին և հայերին: Ամասիայում գործում էր քեմալական ռազմական դատարանը, որը կեղծ վկայություններով տեղի հայերին ու հույներին ոչնչացնող վճիռներ էր արձակում: «Արևելյան մամուլը» հայտնում էր, որ այդ քաղաքի «ասոյանը վերջերս 155 հայ և հույն ամբաստանյալներ կախադան բարձրացուց» (1921, 14 դկտ.): Թերթի դատողություններում արդեն 1921 թ. վերջերին զգացվում են հուսահատական տրամադրություններ. իսկ եթե հունական բանակը պետք է նահանջի, ապա հարկ է նախ փոխադրամիջոցներ բերել Ջյուռնալիստի նավահանգիստ, «քրիստոնյա ժողովուրդը ապահով վայր մը փոխադրել նհետո բարբարոսին հանձնել երկիրը» (1921, 17 դկտ.): Այս առթիվ թերթն անդրադառնում էր Ջյուռնալիստի ապաստանած հայ գաղթականներին, որոնց օգնում են հունական իշխանությունները՝ կոմիսար Սթերեադիսը և մյուսները:

«Արևելյան մամուլը» ողջունեց 1922 թ. մայիսին Հունաստանի կառավարության որոշումը՝ ինքնավարություն շնորհել Հոնիականի շրջանի, այդ թվում և Ջյուռնալիստի բնակչությանը: Մայիսի 28-ին Ջյուռնալիստի հայոց առաջնորդարան էր այցելել հունական վարչության ընդհանուր քարտուղար Կանարակիսը, որը շեշտել էր, որ տե-

րությունների հավանությամբ Ջոյունիան ու նրա շրջակայքը գրաված Հունաստանը հետամուտ չեղավ իրեն միացնելու այդ տարածքները և այժմ, մտահոգված տեղի բնակչության ապահովությամբ, ինքնավար է հռչակում այդ տարածքները (1922, 30 հլս.): Ինքնավար հույն, հայ և թուրք հանրությունների համար հռչակվում էր լիակատար իրավահավասարություն, որի պայմաններում նրանցից յուրաքանչյուրն ունենալու էր իր ներքին վարչությունը: «Արևելյան մամուլին» այլ բան չէր մնում, քան դրականապես գնահատելու ինքնավարության վերաբերյալ հասկանալի տագնապներ ծնող այդ որոշումը:

Հունական ռազմական իշխանությունների կողմից բնակչության հանդեպ ցուցաբերած մարդասիրական վերաբերմունքը ըստ ամենայնի արտահայտում էր 1921-ի գարնանը Ջոյունիայում գտնվող ռամկավար գործիչ Միհրան Սվազլըն: «Արևելյան մամուլն» արտատպել է նրա տված հարցազրույցը ամերիկյան «Դեյլի թելեգրաֆ» թերթին, որտեղ Մ. Սվազլըն դրվատում էր հունական հրամանատարության արդարացի և դեմոկրատական կեցվածքը տեղական բնակչության, այդ թվում և թուրքերի հանդեպ: Մ. Սվազլըն կանխում էր իրադարձությունների ընթացքը, երբ անդրադառնում էր Ջոյունիան Քեմալին հանձնելու հնարավոր աղետին: Պրուսայի և Ռուսիի մեջ, նշում էր նա, կան ավելի քան 60.000 հայեր, որոնք գտնվում են հունական գրավման գոտում: Նրանք չեն գոյատևի, եթե հույները հետ քաշվեն, իսկ նրանք այն տարրն են, որ ներկայացնում են քաղաքակրթության օրրանը: Ինչ-որ տեղ Սվազլըն կարծում էր, որ քաղաքակրթիչ այդ ժողովրդին կարելի է պահպանել՝ բաժանելով տարածաշրջանը հունական և հայկական գոտիների՝ արևմտյան հոգածության ներքո (1922, 30 ապր.):

Թալեաթի սպանության առթիվ Ջոյունիայի ֆրանսիական «Լա ռեֆորմ» թերթին¹⁰ տված իր մեկնաբանություններում Սվազլըն հայտնում էր, որ Մ. Թեհլիրյանը ոչ թե վրիժառու է, այլ արդարադատություն իրականացնող գործելով Սևրի դաշնագրի համեմատ, որի վճռով Թուրքիան պարտավոր էր դաշնակիցներին հանձնել և դատել հայերի բնաջնջման գլխավոր կազմակերպիչներին: Մինչդեռ այդ որոշումը ոտնահարվել է և «ցեղի մը գոյության դեմ» նետված ճիվաղները անպատիժ միացել են Քեմալի հրոսախմբերին և շարունակում են երկրի ոչ թուրք տարրերը «փչացնելու» քաղաքականությունը և որոնց ներկայացուցիչները այսօր «ընդունված են Լոնտոնի մեջ և ի պատիվ իրենց թեյասեղան տրված է» (1921, 23 մրտ.):

Հոնիականի ինքնավարության հռչակման առթիվ թերթը տպագրեց Հունաստանի կառավարության հրամանագիրը՝ վարչապետ Պրուպոպապատակիսի և կառավարության անդամների ստորագրությամբ:

¹⁰ Հիմնել է Մտ. Ոսկանյանը 1869-ին և խմբագրել մինչև իր մահը՝ 1901 թ.:

Հրամանագրով ինքնավարության վարչական կազմակերպումը հանձնարարվում էր Զմյուռնիայի գերագույն կոմիսար Մթերեադիսին (նույն տեղում): Ասենք, ինքնավարությունն էլ կարճակեցության էր դատապարտված. մեկ ամսից փոքր-ինչ ավելի ժամանակ անց, 1922 թ. սեպտեմբերին, վրա էր հասնելու Զմյուռնիայի աղետը՝ հրդեհը, քեմալականների ներխուժումն ու քաղաքի քրիստոնյա ազգաբնակչության անողորմ ոչնչացումը:

«Արևելյան մամուլը» շարունակում էր «Դաշինքի» ուղեգիծը՝ մշտական բանակոչվր Դաշնակցության դեմ և որպես դրա տրամաբանական շարունակություն՝ նույն վերաբերմունքի տարածումը Հայաստանի Հանրապետության, նրա կառավարության և ապա իշխանությունից հեռացած այդ կուսակցության նկատմամբ: Հ. Մամուրյանի և նրա համախոհների կարծիքով, հենց իր գոյությամբ հանրապետությունը հավակնում էր հանդես գալ որպես Արևմուտքի կողմից հայության տառապանքներին տրված փոխհատուցում, վերջինիս համար որպես հայրենիք նմանակող մի տարածք: «Արևելյան մամուլի» այս համոզումն ավելի ամրապնդվեց Հայաստանի Հանրապետության Միացյալ և Անկախ հռչակումից հետո՝ 1919 թ. մայիսին, հանրապետության անկախության տարեդարձին: Ռ. Հովհաննիսյանն այս առթիվ իրավացիորեն նկատում է, որ «Հռչակագիրը, որ հղացված էր իբրև միասնության գաղափարի դրսևորում, իրականում սրեց տարածայնությունները արևմտահայերի և արևելահայերի, ինչպես նաև դաշնակցական ու հակադաշնակցական ղեկավարների միջև»¹¹:

«Արևելյան մամուլը» չէր զսպում իր հակակրանքը Փարիզում գործող Ա. Ահարոնյանի պատվիրակության նկատմամբ, հատկապես Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ այլևս անիմաստ համարելով նրա գոյությունը: Հ. Մամուրյանն օրինական էր համարում միայն Պոդոս Նուպարի պատվիրակությունը՝ իբրև ազգի միակ ներկայացուցչի և այս առթիվ ևս չափազանցումներ էր թույլ տալիս Դաշնակցությանը տված իր որակումներում՝ պնդելով, որ նրանք փորձել են բովանդակազրկել Նուպարի գործունեությունը Փարիզում:

Արևմտահայերի անջատ դատի պաշտպանությունը «Արևելյան մամուլի» համար դարձել էր սևեռուն գաղափար՝ իր ամբողջ միակողմանիությամբ հանդերձ, որ կամա թե ակամա, վերածվում էր հատվածական նեղմտության, և որին տուրք էր տալիս սովյալ դեպքում այդ թերթի խմբագիրը: Եվ դարձյալ, այդ մտայնությունը տրվելով, Հ. Մամուրյանը իր «Ընդգրկվելիք քաղաքականությունը» հողվածում պնդում էր, որ ա-

¹¹ Ռ. Հովհաննիսյան. նշվ. աշխ., էջ 510-511:

նորոշ ժամանակով պետք է լքել Ռուսահայաստանի դատը (եթե երբևէ այդպիսի դատ եղել է, հարում էր նա) և ամբողջովին նվիրվել արևմտահայերի դատին (1921, 23 հնվ.):

Իրականությունը, սակայն, այս իմաստով հերքում էր թերթի չսպառվող սպասելիքները և Սևրի դաշնագրի վերարձարծումից, ու Արևմտահայաստանի մանդատի, անգամ գաղափարի առարկայացումից: Կահիրեի «Արևից» արտասույած՝ Խ. Գուրյանի «Ուղևորություն Կովկաս և Հայաստան» վերնագրով հոդվածում, խորին հիասթափությամբ ցույց է տրվում, որ ամերիկյան գեներալ Հարբորդը ԱՄՆ-ի կողմից ստանձնելիք մանդատի հարցում սև գործ է արել՝ չափազանցած թվերով ներկայացնելով Հայաստանի «հոգաձության» (մանդատի) գինը, որ պետք է արժենար ԱՄՆ-ին 750 մլն դոլար, 60 հազարանոց բանակ՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու համար: Խ. Գուրյանը եզրակացնում էր, որ Հարբորդը, ի տես այդ վիթխարի ծախսերի, խրտնեցրել է ամերիկյան սենատն ու ժողովրդին (1920, 12 դկտ.):

«Արևելյան մամուլը» հակակրական դիրքորոշում ուներ Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ, որ գաղափարական անհամատեղելիությունից զատ, սնուցվում էր Արևմտահայաստանից ռուսական զորքերը հանելու, Արևմուտքի հետ Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական սուր հակադրությունների իրողությունից: Բոլշևիկյան հեղափոխությունը թերթին թվում էր ժողովուրդներին ու աշխարհին սպառնացող մի հրդեհ, որ պատրաստ էր ճարակելու քաղաքակրթական արժեքները: Խորհրդային Ռուսաստան-քեմալականներ մերձեցման մեջ Հ. Մամուրյանը տեսնում էր ռուսական ծավալապաշտության ռազմավարական հին ուղեգծի ընթացիկ փոփոխությունները, բայց ամենևին էլ ոչ նպատակի փոփոխությունը:

1919–1920 թթ. Քեմալի և եվրոպական որոշ երկրների միջև քաղաքական տարաձայնությունների կարգավորման միտումները՝ համաձայնությունների տեսքով, Համաձայնության երկրների՝ Թուրքիայի հանդեպ ակնհայտորեն մեղմացած նրանց քաղաքականության դրսևորումները «Արևելյան մամուլին» հուշարկում էին, որ Քեմալը կռահել է բոլշևիկյան վերոհիշյալ քաղաքական ծրագրերը, ուստի հրաժարվել է Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած երբեմնի խանդաղատանքից: Մինչև 1921 թ. կեսերը թերթը գտնվում էր Հայաստանի խորհրդայնացմանն ուղեկցող դեպքերի՝ բռնությունների, Դաշնակցության և նրա գործիչների հանդեպ կիրառված անողորմ գործողությունների ծանր սպափոթության տակ: Թերթի այս վերաբերմունքի մեջ, սակայն, տեղ գտած մեղմացումը երևում է 1921-ի աշնանը: Ուշագրավ է, որ «Արևելյան մամուլը» Կ. Պոլսի «Առավոտ» թերթից (Վերակազմյալ հնչականների օր-

գանը) արտատպել է նկարիչ Մարգիս Խաչատրյանի՝ Խորհրդային Հայաստանից ստացած տպավորությունները ներկայացնող լրատվություն: Այստեղ բնութագրվում են Հայաստանի կառավարության քաղաքականությունը, տնտեսությունն ու հատկապես կառավարության կազմը: Դրվատվում է Ալ. Մյասնիկյանի լայնախոհ գործելակերպը, որի շնորհիվ ժողովուրդը վստահում է նրան:

Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ թերթի վերաբերմունքի այս փոփոխությանը բավականաչափ նպաստեց այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ-ն և իշխանության եկած հայ բոլշևիկները հայտնվեցին թշնամական բարիկադների երկու կողմերում¹²: Իր վաղեմի հակառակորդների մասին թերթը գրում էր, որ նրանք կատարում են Համաձայնության երկրների կամքը՝ հակադրվելով Ռուսաստանին, և որ Արևմուտքը ձգտում է նրանց միջոցով Հայաստանը դարձնել ռազմական հենակետ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի (1920, 14 դկտ.): Մա հենց այն ժամանակն էր, որ «Արևելյան մամուլը» ձերբազատվում էր Արևմուտքի հանդեպ իր ունեցած պատրանքներից և մնում էր մտավոր այս դրամայի տրամաբանական շարունակությունը՝ բոլշևիկյան պետության հանդեպ երբեմնի վերաբերմունքի վերանայումը, որ տակավ առ տակավ պետք է զգացնել տար «Արևելյան մամուլի» հրապարակումներում: Միաժամանակ նկատելի է թերթի որոշ հրապարակումներում, հատկապես Ջմյունիայի հունական մամուլից արված արտատպություններում, մի հայտնի չափով հակաբոլշևիկյան ուղղվածությունը: Հունական մամուլի դիրքորոշումը հասկանալի էր՝ հատկապես Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Քեմալին ռազմական ու նյութական օգնություն ցուցաբերելու հետնախորքի վրա:

Ջմյունահայ վերջին թերթի խմբագիրը ակնհայտորեն ընկնում էր հակասությունների մեջ՝ մի կողմից սնանկ ու անհեռանկար հռչակելով խորհրդային վարչակարգը, և մյուս կողմից՝ նրա քաղաքականությունից ակնկալելով իր ազգային երազանքների իրականացումը, մի կողմից նկատելով Խորհրդային Ռուսաստանի և Արևմուտքի միջև առկա հակամարտությունները, և մյուս կողմից ենթադրելով Անգլիայի հնարավոր դաշնակցությունը Ռուսաստանի հետ՝ հանուն Արևմտահայաստանի ազատագրության: Քաղաքագիտական մտածողությունն այստեղ տեղի էր տալիս բանաստեղծական պատկերացումներին՝ ազգային աղետներից հուսաբեկ խմբագրի հայեցողության մեջ և այսօր, գրեթեհարյուրամյա հեռավորությունից, նրան քննադատելուց ոչ պակաս չափով, պետք է հաշվի առնել նաև այդպիսի պատկերացումներ ծնող քաղաքական բարդ ու խճճված պայմանները:

Իր հրատարակության վերջին ամիսներին «Արևելյան մամուլը» ազգային քաղաքական դատողությունների հիմնական առանցք էր դարձնում Հունաստանն ու հունական բանակը: Վրա էին հասել հուսախաբությունների խորացման նոր գործոններ. Ջենովայի համաժողովի (1922 թ. ապրիլի 10–մայիսի 19)

¹² Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ «Արևելյան մամուլի» (և ոչ միայն նրա) հետզհետե ուրվագծվող հետաքրքրությունը սկիզբն էր այն իրողության, որ 1922–1923 թթ. պետք է վերաճեր առանցքային հարցի սփյուռքահայ քաղաքական ուժերի և մամուլի համար (տե՛ս Կ. Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. Ակնարկներ սփյուռքահայ հասարակական մտքի պատմության (1920-ական թվականներ), Երևան, 1994, էջ 5):

օրակարգում չկար Հայկական հարցը կամ Հայկական տան խնդիրը և շփոթահար թերթը պնդում էր, որ Ազգերի լիգան չունի այս խնդիրները լուծելու իրավասություններ: Հայկական օջախի հարցը, պնդում էր թերթը, կարող է լուծել միայն հունական բանակը, եթե ստանա Անգլիայի աջակցությունը (1922, 12 մյս.): Հայկական հարցն ու Հունական հարցը (իմա՝ Թուրքիայի հետ պատերազմի խնդիրը) լծորդված են միմյանց, հարում էր Հ. Մամուրյանը, և այդ ճշմարիտ էր այնքանով, որքանով էվրոպական երկրների ու քեմալականների արդեն փոխհամաձայնեցված քաղաքականության գալարներում ընդամենը մի քանի ամիս անց պետք է խեղդվեին և՛ մեկը, և՛ մյուսը:

Իբրև օրաթերթ, «Արևելյան մամուլը» լայն տեղեկատվություն է տվել Ջմյուռնիայի և մասամբ՝ նրա շրջակայքի հայ բնակչության հասարակական կյանքի մասին: Գաղթօջախը, ընդհուպ նրա ոչնչացումը քեմալականների կողմից, ապրում էր ազգային սահմանադրությանը համապատասխան ընտրված ազգային կառույցներով (գավառական վարչություն, տնտեսական ու քաղաքական ժողովներ՝ իրենց խորհուրդներով, առաջնորդարան), դպրոցներով, բարեսիրական ու մշակութային հաստատություններով: 1919 թ. մայիսի կեսերին, երբ հունական զորքը մտավ Ջմյուռնիա և դրան հետևեցին Կիլիկիայից այստեղ տեղափոխված որբերի ու փախստականների խմբերը, համայնքի առջև դրվեց նրանց ապաստան տալու խնդիրը, որով կարևորվեց քաղաքական ժողովի և տնտեսական խորհրդի նշանակությունը: 1921-1922 թթ. առաջին կեսին հույների ռազմական անհաջողություններից հետո զգալիորեն ուժեղացավ նաև շրջակայքի հայերի հոսքը Ջմյուռնիա: Եվ այս պայմաններում առաջացան բազմաթիվ անհաղթահարելի դժվարություններ՝ վերոհիշյալ ազգային կառույցների համար: Այսուհանդերձ, մինչև 1922 թ. մարտ-ապրիլ, երբ արդեն հայտնի էր դարձել, որ հույները թողնելու են Թրակիան ու Ջմյուռնիան, սահմանադրական մարմինները շարունակում էին գործել սովորական կարգով ևնոնով: Տնտեսական խորհուրդը լծված էր ազգային հիմնարկների մատակարարման գործին՝ շարունակ իրենց զգացնել տվող անբավարար նյութական պայմաններում: Համայնքին պատկանող տները, վարձով տրված շինություններն ու այլ կալվածքները նոր իրադրության մեջ չէին կարող գոհացնել անգամ առկա նվազագույն պահանջները:

«Արևելյան մամուլի» էջերում արտացոլվել են տնտեսական կյանքի այս սուր խնդիրները, որպիսիք մեղմելուն էին հետամուտ թերթի հորդորական կամ քննադատական բնույթի հրապարակումները՝ ազգակիցների ծանր վիճակը ինչ-որ չափով թեթևացնելու մտահոգությամբ: Գրեթե ոչ մի նշանակություն չունեցավ քաղաքական ժողովի սահմանած «հայրենիքի տուրքը»՝ հոգուտ որբերի, որոնց թիվը 1921 թ. գարնանը Ջմյուռնիայում հասնում էր 500-ի (1921, 8 ապր.): Թերթն առաջարկում էր այս գործը դնել կազմակերպված հունի մեջ, ստեղծել հանգանակության կենտրոն և այստեղ ուղղել տարբեր կարիքների համար անհրաժեշտ գումարները: Ջմյուռնիայում, հիրավի, գործում էին մի քանի բարեսիրական ու որբախնամ ընկերություններ՝ «Կանանց աղքատախնամը», «Չիփսիմյան կրթասերը» և Կորդելիայի «Տիկնանց խնամակալությունը»: Այս կարոտյալների կյանքը թեթևացնելուն էին հետամտում նաև Կարմիր

խաչի հանձնախմբի և սկաուտների միության ջանքերը: Որոշ չափով որբերի խնամքն իրականացվում էր համայնքի միջոցներով ու անհատական նվիրատվություններով, առանց որի չէին կարող գործել ոչ ազգային Կեդրոնական որբանոցը և ոչ էլ աղջկանց որբանոցը՝ իրենց խնամակալություններով: Ամերիկյան Նպաստամատույցը իր հերթին ծրագրել էր Ձմյուննիայում որբերի և գաղթական կիլիկեցիների համար ստեղծել արհեստանոց՝ սկսելով հյուսնությունից ու կահագործությունից և հետագայում արհեստների ուսուցման ընդլայնումով: Ամերիկացիները գործակցում էին Կեդրոնական որբանոցի վարչության հետ (1922, 5 փետ.): Որբերի ու գաղթականների կարիքները հոգալուն էին ուղղվում նաև Ձմյուննիայում ՀԲԸՄ-ի տպավորիչ գործողությունները: 1921 թ. մասնաժողովի արձանագրած մուտքը կազմել էր 2451.74.50 ոսկի, որ գոյացել էր տուրքերից, անդամավճարներից և նվիրատվություններից (1922, 16 մյ.):

Ձմյուննահայ հանրության համար արվեստի կենտրոն էր «Հայ ակումբը», որը կազմակերպում էր երեկույթներ ու հանդեսներ: Ակումբն ուներ իր «Թատերասիրաց ճյուղը», որում ներգրավված սիրողական ուժերով տրվում էին ներկայացումներ: 1921 թ. մայիսի սկզբներին այս կերպ բեմադրվեց Շիրվանզադեի «Կործանվածը» դրաման: Թերթի թատերախոսը բավական հաջող վերլուծեց և գնահատեց դերասանների խաղն ու բեմական կեցվածքը (1921, 15 մյ.): «Ռեժիսոր» ստորագրող հեղինակը ևս թատերախոսական է տպագրել տեղի հայ թատերական խմբերի գործունեության մասին: Այդ խմբերից մեկը, հավանաբար, «Հայ ակումբում» 1921 թ. սեպտեմբերի վերջերին ներկայացրել է պիես՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի՝ Բեռլինում կատարած վրեժխնդրական գործողության մասին (1921, 4 հկտ.): Ձմյուննիայի «Նեոնֆալերոն» (Կորդելիո թատրամասում) թատրոնում 1922 թ. փետրվարին Հովհ. Աբելյանը սիրողական խմբի հետ հանդիսատեսի դատին է հանձնել Շիրվանզադեի «Նամուսը»: Հետաքրքիր է, որ գրախոս Թորգոմիս չեն գոհացնում պիեսի ռեալիզմն ու կերպարների հոգեբանական նկարագրերը, նա որոշակիությունից նախընտրելի է համարում «կեանքի խտացումը՝ գերադրուած ձևով» (1922, 15 փետ.): Թորգոմը, սակայն, դրվատում է Աբելյանի, ինչպես և սիրողների խաղը:

Գաղթօջախի վերջին տարիներին հանրաճանաչ էր նաև «Արտավազ թատերասիրաց միությունը», որն իր գործունեության ու հաջողությունների համար պարտական էր ՀՅԴ աջակցությանը: 1921 թ. դեկտեմբերի 25-ին «Արտավազի» և «Հայ ակումբի» ուժերով և դարձյալ Հովհ. Աբելյանի մասնակցությամբ ներկայացվել է «Տրիլի»-ն: Նշանավոր վարպետը հյուրախաղերի ընթացքում ներկայացրել է նաև Շիրվանզադեի «Պատվի համարը» (1921, 29 դկտ.):

Մինչև գաղթօջախի վերջին օրերը հրապարակային դասախոսություններ էր կազմակերպում «Զարթոնք լսարանական միությունը» (բժշկատնային հասկան և հանրությանը հուզող խնդիրներ): 1922 թ. մայիսին բժիշկ Գ. Ամատյանն այստեղ շարունակել է իր դասախոսությունների շարքը (1922, 17 մյ.):

«Արևելյան մամուլը» քիչ է անդրադարձել Ձմյուննիայի շրջակայքի հայաբնակ բնակավայրերի կյանքին, հավանաբար այն պատճառով, որ դեռևս 1915–1918 թթ. երիտթուրքերի ցեղասպանության քաղաքականությունը այս կամ այն չափով փրկել էր այդ շրջանների երբեմնի ազգային ու սոցիալական կա-

յունությունը: Բավական երկար թափուր մնացած Չմյունիայի՝ առաջնորդական աթոռը միայն 1920 թ. դեկտեմբերին զբաղեցրեց Ղ. եպ. Դուրյանը (1920, 17 դկտ.), որը դժվարությունների առջև էր կանգնած շրջակայքի անշքացած թեմերի հետ հարաբերություններ վերահաստատելու հարցում: Մյուս կողմից, շրջակայքի հայ բնակչության մի զգալի մասը տեղափոխվում էր Չմյունիա՝ նվազեցնելով նշված բնակավայրերում ապրող ազգակիցների թվաքանակը: Համենայն դեպս, «Արևելյան մամուլի» էջերից որոշ տեղեկություններ կարելի է քաղել հայաբնակ շրջակայքի մասին: Այսպես, 1921 թ. վերջին Վերին Մանիսայում նախորդ տարիների՝ հայերի 125 տնից մնացել էր ընդամենը 25-ը. տների մեծ մասը յուրացրել կամ քանդել էին թուրքերը: Համեմատաբար բարվոր վիճակում էր Վարի Մանիսան, որտեղ նույն թվականին գործում էին երկսեռ վարժարաններ (1921, 21 հլս.): Հայեր էին մնացել նաև Պերկամայում, որտեղ գործում էր թաղական խորհուրդը (1921, 7 հնվ.): Երիտթուրքերը, որոնք դեռևս 1915 թ. փորձեցին տեղահանել Չմյունիայի և շրջակայքի հայերին, և սակայն, չհանդգնեցին այն իրագործել, այսուհանդերձ շարունակել էին իրենց գործը անադունկ՝ հայաթափելով խնդրո առարկա ավաններն ու գյուղերը: Ճիշտ նույն գործելակերպով, ինչ Կ. Պոլսում, որտեղից 1915–1916 թթ. տարագրվել էր 10.000 հայ¹³: Ավելացնենք, որ իրենք՝ բուն Չմյունիայում ապրող հայերը 1915–1918 թթ. ապրում էին մշտական ահաբեկումների մթնոլորտում: Այս տեսակետից բավական պերճախոս է Հ. Մամուրյանի թարմ վերհուշը այդ տարիների զմյունահայերի իրական կացության մասին, երբ նա հարկադրված էր եղել ոչնչացնել իր հոր՝ Մ. Մամուրյանից մնացած նամակները. «Այդ թղթակցություններեն (Մ. Մամուրյանի նամակագրությունը Գր. Օտյանի, Հ. Այվազովսկու, Ռ. Պատկանյանի, Ներսես պատրիարքի, Ջ. Բրայսի և այլոց հետ – Ա. Խ.) մաս մը համիտյան շրջանին բոցերու ճարակ տալ հարկադրվեցանք, իսկ պատերազմի պահուն այլևս հուսահատ և տեղե տեղ փախցնելեն ու պահելեն պարտասած՝ այդ վերջին թանկագին մնացորդներն ալ հանձնեցինք անողորմ բոցերուն» (1922, 11 փետ.):

Բացի սովորական լրատվությունից, «Արևելյան մամուլը» գրեթե միշտ ընթերցողին տեղյակ էր պահում Կ. Պոլսի հայության ազգային իրականության, նրա բազմաթիվ հոգսերի ու դժվարությունների մասին: Կ. Պոլսի ազգային մարմինների գործունեությունը թերթում հիմնականում բնութագրվում էր այնպիսի իրողությունների հենքի վրա, ինչպիսիք էին Գլխկիայից և այլ վայրերից քաղաք լցված բազմաթիվ որբերն ու գաղթականները, կուսակցությունների գործունեությունը ազգային ժողովում, պատրիարքի և այդ ժողովի ջանքերը տեղական ու համազգային խնդիրների ասպարեզում և այլն: Այս թեմաներով հանդես են եկել Հ. Մամուրյանը և Արզամ Անգեղացին: Այս յուրահատուկ ռամկավար թերթի համար, իսկապես, կարևորը ոչ թե կուսակցականությունն էր, այլ գաղափարը, որ, ի դեպ, մտքի ազատություն էր ապահովում նրա համար, քան կարող էր ունենալ որևէ կուսակցության ձայնավորողը: Անկախ իր տատանումներից ու հակասություններից, զմյունահայ վերջին թերթը ճեղքում էր կուսակցական նեղմտությունը և հանդես էր գալիս որպես իր

¹³ Տե՛ս Թ. Լ. Էփսոսի ու Գաղտնի տեղեկագիր. հայ ժողովրդի ջարդերը, Երևան, 2003, էջ 134:

մայրամուտն ապրող գաղութահայ հանրության տազնապներն ապրող հրապարակախոսական անկեղծ ամբիոն:

ГАЗЕТА «АРВЕЛЯН МАМУЛ»
(1919–1922 гг.)

АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН

Резюме

Издававшаяся в Смирне газета «Аревелян мамул» («Восточная печать») под редакцией Г. Мамуряна являла собой продолжение газеты «Дашинк» («Союз»), 1909–1910 гг., издание которой, вероятно, было приостановлено в 1915 г. в связи с частичной депортацией армян Смирны и ее окрестностей. Газета «Аревелян мамул» придерживалась идеологии партии рамкавари и занимала негативную позицию в отношении как первой Республики Армения, так и второй. Национальные и политические чаяния западных армян газета связывала с Парижской мирной конференцией (январь 1919 – январь 1920 гг.) и особенно с Севрским договором (август 1920 г.). Однако лояльная политика западных держав по отношению к Турции вызвала глубоко разочарование Мамуряна и его коллег. На страницах «Аревелян мамул» публиковались материалы, освещающие деятельность национальных органов армян Смирны рассматриваемого периода. Газета перестала издаваться в связи с захватом Смирны кемалистами и погромами армян.

THE “EASTERN PRESS” NEWSPAPER (1919–1922)

ALBERT KHARATYAN

Summary

The “Eastern Press” published in Smyrna under the editorship of H. Mamourian is the continuation of the “Alliance (Dashinq)” newspaper (1909–1910) which was supposed to stop its activities in 1915, during the genocide when the Armenians of Smyrna were deported. The newspaper was following the ideology of the Ramkavar (liberal) party and had a negative position for Armenia’s first and partially for the second republics. The “Eastern Press” was connecting its national and political expectations with the Paris Peace Conference (January, 1919 – January, 1920) and mostly with the Treaty of Sevres (August, 1920), but the West’s new loyal policy on Turkey, that followed them, deeply disappointed the newspaper. The pages of the “Eastern Press” mirrored the life and reality of the last years in the colony of the Smyrnian Armenians. The newspaper stopped its activities due to the abolishment of that colony by the Kemalists in 1922.